

CUM IN DERISUM DEDISTI. — Græce, propter hoc velut pueris ratione carentibus iudicium, sive panam, in ludibrium misisti. In Græco est pulchra paronomasia: *κατ' enim*, id est *puer*, dicitur quasi *κατ' αἰσῶν*, id est *ludens*: *κατ' αἰσῶν* est *illud*, ludifico; *κατ' αἰσῶν* *παῖς* (quæ vox hic in græco est), *ludificatio*; *κατ' αἰσῶν*, *ludificamentum* quo alicui illudimus, *q. d.* Quia Chananeus velut pueri, pueriles res et bestialas pro diis coluerunt, hinc eosdem quasi pueros per easdem, puta per vespas et crabrones, quasi puerilibus et ridiculis pœnis, sed acerbis, castigasti et quasi ludificasti.

26. QUI AUTEM LUDIBRIS ET INCREPATIONIBUS (id est *ludibris increpationibus*, ut habent græca: est *hendyadis*) **NON SUNT CORRECTI** (græce, *οὐκ ἐκτρέφθησαν*, id est *non sunt admoniti*, non sunt hæc admonitione emendati) **DIGNUM DEI IUDICIUM EXPERTI SUNT.** — Græce, *ἐπεμαρτυρήθησαν*, id est experti sunt: loquitur enim de Chananeis præteritis, *q. d.* Chananeus, qui ludicris vesparum pœnis non sunt emendati, h durum iudicium, id est supplicium, subierunt, cum a Josue et Hebræis funditus sunt excisi, et ad interfectionem delati. Pro *ludibris*, græce est *κατ' αἰσῶν*: *κατ' αἰσῶν* autem est *ludicrum*, *lusus*, *ludibrium*, uti sunt *avicule*, *apes*, *muscæ*, *ranæ*, quibus ludunt pueri: iisdem enim quasi ridiculis et puerilibus nugis, Deus castigavit Ægyptios et Chananeos. His opponit *dignum Dei iudicium*, id est serium graveque supplicium mortis et exterminii totius gentis Chananeorum, quo Deus toti mundo suam in puniendo omnipotentiam, æque ac iustam iram et vindictam ostendit.

27. IN QUIBUS ENIM PATIENTES INDIGNABANTUR **multi codices addunt, imo præponunt, in his enim quæ patiebantur, moleste ferebant, quæ verba videntur addita ex alia versione; unde Romani ea delecti, idem enim dicunt et repetunt) PER HEC QUOS PUTABANT DEOS, IN IPSIS CUM EXTERMINARENTUR VIBENTES ILLUM, QUEM OLIM NEGABANT SE FOSSE, VERUM DEUM AGNOVERUNT: PROPTER QUOD ET FINIS CONDEMNATIONIS EORUM VENIT SUPER ILLOS, — q. d. Chananeis, cum paterentur acres mor-**

sus vesparum et villum oestrolarum, indignabantur quod per illas, quas, vel quarum similes, ut deos coluerant, exterminarentur: quare *videntes*, et sentientes, id est animadvertentes, Deum Hebræorum, quem olim negabant se nosse, hæc plagas sibi infligere, cum ut verum Deum agnoscere coacti sunt, ut patet *Judith. v. 20; Jos. ii. 9.* Sed sero, et invile ac coæto: quod circa æquum fuit, ut extrema clade plecterentur, quare «*finis condemnationis* (id est extrema damnatio, excidium et exterminium) venit super eos,» cum scilicet a Josue et Hebræis per bella funditus sunt aboliti. Alii hæc referunt ad Ægyptios, qui a Mose mersi sunt in Mari Rubro; sed de Ægyptiis egit cap. xi, hoc vero cap. xii agit de Chananeis: ita S. Bonaventura, Dionysius et alii.

Pro *patientes Complutenses* et Regii legunt, *impatientes*: utrumque verum, patientes enim corpore fiebant impatientes animo; unde ex Complutensibus sic clare veritatis Jansenius, *non cum in his, in quibus patientes indignabantur, in his scilicet quos putabant esse deos, quando per ea puniebantur, sensissent eum quem olim negabant se nosse, tunc verum agnoverunt Deum*: significare vult Pharaonem cum suis, qui prius dicebat: «*Nescio Dominum, et Israel non dimittam*,» priusquam ranis et muscis, quas pro diis colebant, eos Deus afflisset non sine magna illorum indignatione, qui ægre ferebant, a suis diis affligi, et a rebus tam levibus, tum demum agnovisse Dominum, ita ut diceret: «*Peccavi: Dominus justus, et ego et populus meus impij. Orate Dominum,*» etc. Verum jam dixi hic agi proprie de Chananeis; si quis tamen per complexionem eum Cantaretano, hæc tam de Ægyptiis, quam de Chananeis accipi malit, non repugnabo: nam in sequentibus de utrisque mixtum loquitur.

Pro *venit*, multi legunt, *veniet*, scilicet in die iudicii, «*finis condemnationis*» reproborum, qui damnabuntur et detrudentur in gehennam; verum græce est, *ἐνθάδε*, id est *venit*, in præterito: loquitur enim de transacto Chananeorum excidio.

CAPUT DECIMUM TERTIUM.

SYNOPSIS CAPITIS.

Decasione Ægyptiorum et Chananeorum, quas Deus ob scelera præsertim idololatriæ excidit, incipit tractari de idololatria: hæc enim maxime prima veritate et principio sapientia, quod est agnoscere, timere et colere Deum verum, quasi ea diametro repugnat. Triplæm autem idololatriæ speciem assignat: primam, quæ animalia viva colebant pro diis; secundam, quæ elementa et corpora celestia; tertiam, quæ imagines et idola, ac de his omnibus mixtum pertractat per quatuor capita. Igitur hoc cap. insectatur eos, qui ex creaturis non agnovere creatorem, sed creaturam quasi creatorem colerunt, a vers. 1. ad vers. 10; inde ad faciem capituli gravius increpat eos, qui idola lignea, lapidea, testacea ab artificibus efformata ut deos adorant, invocant, de futuris consulunt, eorumque opem implorant.

1. VANI AUTEM SUNT OMNES HOMINES, IN QUIBUS NON SUBEST SCIENTIA DEI, ET DE HIS QUÆ VIDENTUR BONA, NON POTUERUNT INTELLIGERE EUM QUI EST, NEQUE OPERIBUS ATTENDENTES AGNOVERUNT QUIS ESSET ARTIFEX: 2. sed aut ignem, aut spiritum, aut citatum aerem, aut gyrum stellarum, aut nimirum aquam, aut solem et lunam, rectores orbis terrarum deos putaverunt. 3. Quorum si specie delectati, deos putaverunt: sciunt quanto his dominator eorum speciosior est: speciei enim generator hæc omnia constituit. 4. Aut si virtutem et opera eorum mirati sunt, intelligant ab illis, quoniam qui hæc fecit, fortior est illis: 5. a magnitudine enim speciei et creaturæ, cognoscibiliter poterit creator eorum videri. 6. Sed tamen adhuc in his minor est querela. Et hi enim fortasse errant, Deum querentes et volentes invenire. 7. Etenim cum in operibus illius cognovissent Dominum, ita ut diceret: «*Peccavi: Dominus justus, et ego et populus meus impij. Orate Dominum,*» etc. Verum jam dixi hic agi proprie de Chananeis; si quis tamen per complexionem eum Cantaretano, hæc tam de Ægyptiis, quam de Chananeis accipi malit, non repugnabo: nam in sequentibus de utrisque mixtum loquitur.

1. VANI AUTEM SUNT OMNES HOMINES IN QUIBUS NON SUBEST SCIENTIA DEI: ET DE HIS QUÆ VIDENTUR BONA, NON POTUERUNT INTELLIGERE EUM QUI EST, NEQUE OPERIBUS ATTENDENTES AGNOVERUNT QUIS ESSET ARTIFEX. — Hoc est thema totius capituli et trium se sequentium, nimirum ostendere, tum vanitate idololatarum, philosophorum ceterorumque animam qui creaturis fruuntur; tum opposi-

tionem ad verum Deum, qui est veritas et vita, et qui est creator et conservator omnium rerum, et qui est dominus et rex universi.

veritatem fideliorem Dei cultorum, qui Deum agnoscunt, colere et amare satagunt: hæc enim vera est sapientia, cum prior sit vera, imo meta vanitas et insipientia. Græce, *vana enim*, vel *stulti* (utramque enim significat *vanitas*, unde *Malorum multi*, id est *stulti*) *sunt omnes homines natura, in quibus fuit ignorantia Dei*. Natura, græce *genus*, id est *natura indolis*, propensione, corruptio; item per se, sponte sua: sicut enim omnis res creata, quatenus ex nihilo creata est a Deo, vana est, et ad sui nihilum vergens et propendens, sic et homo, præsertim post lapsum Adæ, quo natura humana corrupta est, mortique obnoxia effecta: ex hoc enim lapsu enata est in homine concupiscentia, que cum ad res vana, noxias et mortiferas inclinat, atque ignorantia dei rerumque divinorum, que ad salutem et felicitatem ducunt; ex qua prognata est multitudo idolorum, heresum, errorum et scelerum. Syrus, *vani sunt homines, qui non agnoscunt Deum*; Arabicus, *quoniam omnes homines, in quibus est defectus scientie, vere vana sunt*. Te *quoniam*, vel, ut græce est, *πῶς γὰρ*, id est *significans, etenim*, dat causam, cur Chamaæa in tot tantaque scelera prolapsi sint, tamque graviter a Deo puniti, quia scilicet Deum verum non agnovissent, nec reveriti sunt.

Scientiam dei intellige non tantum speculative, sed et practicam conjunctam cura dei cultu, timore, obedientia, et amore; vana ergo et stulti fuerunt idololatæ, qui Deum ignorantes, idolum coluerunt et colunt: vaniores et stultiores fuerunt philosophi, qui eam Deum per scientiam naturalem cognovissent, cum tamen non ut Deum ea pietate et puritate, qua par erat, colerant et glorificaverant, quos proinde acriter castigat Apostolus, *fieri. i. Vanissimi et stultissimi sunt fideles, qui cum Deum per fidem cognoscant, certantque ex ea habeant spem æternæ felicitatis, cum tamen ejusque legem spernunt, ut illicitis suis voluptatibus perfruantur: hi enim verbis Deum confitentur, sed factis negant, quare quo majorem habent Dei cognitionem, eo majorem malitiam, ideoque majorem punitionem sibi accersunt: nam « servus, qui cognovit voluntatem domini sui, et non fecit, etc., vapulabit multis. » Luc. II, 47: vide dicta *Eccl. i, 1*, ad illa: « Vanitas vanitatum, et omnia vanitas, præter amare Deum, et illi soli servire. » Hoc est, quod queritur *Isaías*, cap. v, 12: « Propterea captivus ductus est populus meus, quia non habuit scientiam; et « Osee, cap. iv, 6: « Contulit populus meus, eo quod non habuerit scientiam: quia tu scientiam repulisti, repellam te, ne sacerdotio fungaris mihi; » et Baruch, cap. iii, 28: « Et quoniam non habuerunt sapientiam, interfecerunt propter suam insipientiam. » Illic facit illud alibi a me citatum, sed huic loco proprium, ideoque iterandum:*

Qui Christum nescit, est scilicet, si cetera nescit:
Qui Christum nescit, nil scit, si cetera nescit.

Talis fuit S. Paulus, qui I *Corinth. ii, 2*: « Non enim, inquit, judicavi me scire aliquid inter vos, nisi Jesum Christum, et hunc crucifixum; » et S. Gregorius Nazianzenus, qui in *Carm. De beatiss. ita canit*:

Felix a mundo abstractus, qui vixit eodem
in regibus, et mentem tollit ad ætheræam.
Felix qui multis iunctus, non plurima vasa
Distrahitur, pectus sed dedit omnia Deo.

Igitur, sicut iter vel follis vino vacuus, sed vento turgidus, vana est, quia nihil in se habet solidi, sic philosophus, orator, theologus Dei practica cognitione, gratia et amore destitutus, et inani scientie vento fastuque inflatus, vana est et stultus; Nulla est vento tumida, que mox ab ære diffillabitur; pappus est, cujus villos mox aura disperget; vapor est, fumus est, qui mox tenues veneset in auræ.

« *eterna veritas, et vera charitas, et vera æternitas!* in es Deus meus, ad te suspirio die noxæ, ait S. Augustinus, lib. III *Confes.* Et S. Bernardus moriens apparens Guilielmo de Monte Pessulano dixit, se in montem Libanum (in celum) ascendere, addiditque: « Nulla hic scientia, nulla veri cognitio, sursum scientie plenitudo, sursum vera notitia veritatis: » ita habet ejus *Vita*. Quin et Philo, lib. *De Temulentia*: Sicut sol, ait, ex ortu suo stellas abscondit, tanto suo splendore perfusus nostris oculis, ita quoties anime oculi sinceræ, puro fulgidissimoque luciferi Dei, sensibilis splendore irradiantur, nihil aliud possunt inspicere: affalgens enim ejus, qui est, cognitio nihil non illustrat, ut etiam que sunt per se splendidissima, collatione hæc obscurantur. Denique S. Justinus initio *Dialog. contra Tryph.* docet, veram philosophiam et sapientiam consistere in Dei cognitione et cultu, eamque frustra se quesivisse apud platonicos, stoicos, epicureos, ceterosque philosophos, ac tandem admonitum conjunctam sancti invenisse in S. Scripturis, puta in libris apostolorum et prophetarum.

Et deus que videntur (perperam in Regiis contrarie legitur, que non videntur) bona, non fortiter intelligere rem qui est. — Græce, et de bonis visibilibus non poterunt cognoscere *τὸ ἀπύκνιστον*, id est *ipsam ens*, in genere neutro; videt *ὁ θεός*, id est qui est, in genere masculino, quia Deus est primum, summum, increatum, æternum, immensum ens, quod per se existit, et a seipso suum esse habet, in quo est omnium entium rerumque plenitudo et perfectio, vel formaliter, vel emanenter, denique a quo omnia et singula totum suum esse accipiunt: quare ipse est essendi oceanus, et essentia pelagus infinitum. Porro ait: « Ex his que videntur bona, » id est ex entibus visibilibus, que a Deo creata sunt bona: « vidit enim Deus cuncta que fecerat, et erant valde bona, » Genes. i. Bo-

nam enim et ens convertuntur, bonum enim est passio et proprietas entis: quare quantum est ens, tantum est et bonum, unde Deus, qui est summum ens, pariter est summum bonum. Sensus est, *q. d.* Idololatæ non valuerunt ex entibus bonis que finitis cognoscere ens et bonum infinitum, a quo illa omne suum esse omnipotique bonitatem hauserunt; a non valuerunt, (quia non valuerunt) excecavit enim illos malitia eorum, » ut dicit cap. II, 21, quia scilicet magis amarunt tenebras, quam lucem: vanitatem enim et vana concupiscentiis addicti, noluerunt aperire oculos Soli justitie, puta Deo, ut eum agnoscerent sanæque colerent. Nam eos ex creaturis potuisse et debuisse agnoscere creatorem, clare asserit vers. 5: Deus enim est suum et aliorum esse; si ergo tuum et aliorum esse cognoscas, atque oculos ad ejus auctorem velis attollere, illico cognoscas et Deum, a quo tuum et aliorum esse magis dependet, quam a teipso, et a tua essentia, nisi enim Deus hanc continuum conservaret, illico ipsa in nihilum suum rueret et rediret: quare si rogeris, « Quis es tu? » respondeas cum S. Joanne Baptista: « Ego sum, qui non sum. » Sicut Deus a Mose rogatus: Quis es, Domine? vice versa respondit: « Ego sum qui sum. »

Nota: Proprium Dei nomen est *Ens*, vel *Qui est*, unde illud Deo dederunt prophete, apostoli et theologii, æque ac philosophi: prophete ut Moses, qui interrogans Deum quo nomine vocaretur, ab eo audivit: « Ego sum qui sum, » sive « ego sum Jehova, » id est, *qui est*, *Exod.* cap. III, et cap. VI, 3: vide ibi dicta. Job cap. XIV, 4: « Quis potest facere mundum de immundo conceptum somine: nomen tu qui solus es? » David, *Psalms*, c. 26: « Tu autem idem ipse es; » Jeremias, cap. II, 19: « Qui facit omnia, ipse est, et Israel scripturam hereditatis ejus. Dominus exercituum nomen ejus. » S. Joannes, *Apocal.* I, 8: « Qui est, et qui erat, et qui venturus est. » Esther, cap. X, 11: « Ne tradas, Domine, sceptrum tuum, inquit, his qui non sunt, » id est idolis et idololatris. Solus enim Deus proprie pleneque est, idola vero et res ostentæ potius non sunt, quam sunt, tum quia ex se non sunt, et quod sunt a Deo acceperunt; tum quia peccati malitia est quodammodo infra nihil, ideoque primus ejus auctor diabolus vocatur, *Job*, xviii, 13, *is qui non est*, et peccatores vocantur *bestiæ que qui non est*; unde Ezechiel, cap. xxxvii, 19, loquens de superbo rege Tyri, qui erat typhus diabolus: « Nihil, inquit, factus es, et non eris in perpetuum. »

Theologi, ut S. Justinus initio *Dial. contr. Tryph.*, qui Deum ita definit: « Quod in eodem similibus habitu ac statu semper est, ceterisque omnibus causis est cur sint, id Deus est. » S. Gregorius Nazianzenus, *in ambrosio*, 16: « Quis est Deus? est, inquit, ens primum omnium et summum bonum. Quid est angelus? prima dei creatura. Quid demum? devotus a bono. Quid est materia? forma-

rum basis. Quid forma? materie decor. Quid celum? rerum caducarum et firmarum limes. Quid astræ? flamma, circuli cursus tenens. Quid verum? quod absque tempore assidue fluit. Quid tempus? mensura motus, quem sol facit. Quid homo? figmentum et imago nobilis Dei. Quid vita? nexus carnis et mentis: quid mors? utriusque divisio. Quid mens? visus interior terminum habens. Quid voluntas? motus mentis. Quid ratio? que verum vestigat. Quid sermo? qui ipsidum eloquitur. Quid liberum arbitrium? velle moveri quo libet; » hæc Nazianzenus. S. Anselmus in *Proslog.* cap. xxii, plenius et profundius de dei esse et essentia philosophatur, quem audi: « Tu solus Dominus es quod es; et tu es qui es: nam quod aliud est in toto, et aliud in partibus; et in quo aliquid est mutabile, non omnino est quod est; et quod incipit a non esse, et potest regitari: non esse, et nisi per aliud subsistat, redit in non esse; et quod habet esse, quod jam non est, et futurum esse, quod nondum est, id non est proprie et absolute. Tu vero es quod es, quia quidquid aliquid, aut aliquo modo es, hoc totus et semper es; et tu es, qui proprie et simpliciter es, quia nec habes finem, aut futurum esse, sed tantum presens esse, nec potest cogitari aliquid non esse, » etc. Hinc Evagrius apud Socratem, lib. VI *Tripart.* cap. xxxi, ait, Deum non posse definiti, eo quod non habet genus, aut differentiam, aut speciem, sed sit plenitudo essentis omnium que generum, specierum et rerum. Attalus martyr apud Eusebium, lib. VI *Hist.* cap. III, a tyranno rogatus « quod nomen Deus haberet? Qui plures sunt, inquit, nominibus discernuntur; qui autem unus est, non indiget nomine. »

Philosophi, ut Plato, qui in *Timæo* Deum vocat *τὸ θεόν*, id est *ipsum ens*; Aristoteles, lib. VIII *Physic.*, Deum nuncupat *primum ens*, causam primam, primum movens, quod cetera omnia movet; unde idem mortuus dicitur sic Deum invocasse: « Nudus in hunc mundum veni, miser viri, dubius morior, quo venturus sim nescio; attamen tu ens entium, causa causarum miserere mei. » Thales Milesius rogatus, quid in rerum natura esset relictissimum? respondit: Deus, quia nunquam esse cepit: idem rogatus, a quid esset Deus? val, respondit: « Quod principio et fine caret; » vel, « Quod semper est, » teste Laertio, lib. I in ejus *Vita*. Apuleius, lib. *De Mundo*: « Quid est Deus? quod, inquit, in triverni est gubernator, in curru rector, præceptor in choris, dux in urbe, imperator in exercitu, hoc est in mado Deo. » Alexander Magnus, cum in Ammonis templo a vite dictus esset Jovis filius: « Nihil, inquit, mirum: nam Jupiter omnium quidem natura pater est, sed ex his optimos quoque peculiariter suos facit. » Pythagoras, teste Philosopho, lib. I *De Cælo*: « Ipsa terra, ait, omnia sunt: ipsum vero ter est ipsum, » sive « id quod omni ex parte est; » unde aliqui suspicantur eum s. Trinitatem cognovisse, saltem

per umbram et obscure. Orpheus Deum vocavit principium, medium et finem universi: principium, inquam, ut omnia producentem; medium, ut producta ad se trahentem; finem autem, ut perfectientem ad seipsam reditum. Trismegistus, *Dialog. v.*, loquens de Deo: « Nil, ait, est in omni natura, quod ille ipse non sit; est ille siquidem, que sunt: est ea etiam, quae minime sunt: que quidem sunt, deduxit in lucem; quae vero non sunt, occidit in seipso. » Hinc Suidas asserit Hermam, sive Mercurium, Egyptiorum sapientissimum, qui Mosi fuit pene coaevus, dictum esse Trismegistum, quod de sancta Trinitate divino quodam spiritu locutus sit, dicens: « Et erat lumen intellectuale, et erat semper mens luminosa, et spiritus omnia continens. Extra hanc non est deus, non angelus, non substantia ulla alia: omnium enim est dominus, et pater, et Deus, et fons, et vita, et potestas, et lumen, et mens, et spiritus, et omnia in ipso, et sub ipsum sunt; » hec alii per hae ipsum duntaxat attributa deitas notasse velint. Verus Clemens Alexandrianus, lib. VI *Strom.*, eum Trismegistum, id est *ter maximum*, cognominatum ait, quod maximus esset rex, philosophus et sacerdos.

NEQUE OPERIBUS ATTENDENTES AGNOVERUNT, QUIS (QUALIS ET QUANTUS) ESSET ARTIFEX. — Quis, scilicet caelos, stellas, elementa, omniaque quae in mundo sunt ex nihilo creavit, tamque artificiose quoad omnia efformavit; quis eadem tanto ordine disposuerit, tantae concordia consecravit; quis illa ipsa continue conservet, foveat, auget, propaget, uti pulchre docet Nazianzenus, *orat. 34.* quae est secunda *De Theolog.*, qui et apposite Deum comparat citharodo, in domo citharam seipso pulsantem, cujus melodiam foris audis, ejusque peritiam miraris, sed personam non vides: sic enim Deus hunc mundum quasi citharam harmonice movet, ac suavissimum ex omnium quae in eo sunt consonantiam concentum efficit, quem omnes stupent, ejusque auctorem admirantur, sed personam intueri nequeunt.

2. SED AUT IGNUM, AUT SPIRITUM, AUT CITATUM AEREM, AUT CYRUM STELLARUM, AUT NIMIAM AQUAM, AUT SOLEM ET LUNAM, RECTORES ORBIS TERRARUM DIOS PUTAVERUNT. — Idololatria veterum in eo sita fuit, quod solem, caelumque et alias creaturas coluerunt pro creatore; cuius origo et ratio fuit, prima, quod nihil esse crederent praeter visibilem hunc mundum: quare negabant esse Deum, qui esset spiritus invisibilis: ita Plato in *Cratylo*, quem citat Eusebius, lib. III *De Praepar.* cap. 1: « Vetustissimos Graecorum, inquit, caelum, stellas, solem et lunam, quae nunc etiam multi barbarorum colunt, deos putavisse manifestum est. » Sic et Sadducaei dicunt non esse resurrectionem, aeternae angelum, neque spiritum, » ait S. Lucas, *actor xxviii*, 8: putabant enim nihil esse ultra ea quae oculis cernimus, ac quod non est spectabile, non esse in rerum natura, uti etiamnum

putant aethel, ac homines crassi et animales.

Secunda causa fuit pulchritudo, utilitas, vis et efficacia creaturarum, ut solis, coeli, siderum, aquae, ignis, terrae: haec enim illis rudes homines ad ea colendum et invocandum, quod his indigere se sentirent, earumque vim et opem perirentur: ita Eusebius, lib. III *De Praepar.* cap. II. Accessit, et errorem adjavit philosophorum mystica theologia, et potiarum elegantiae fabulae, qui ignem vocaverunt Vulcanum, spiritum aethereum Jovem, aeternam Junonem, aquam Tethym vel Neptunum, terram Cererem, solem et lunam Phobum et Dianam. Sic et stellis nomina deorum dederunt, eisque mundi dominium assignarunt, inde ortus error, ut alii caelum, alii solem, alii aeternam, alii ignem, alii terram, alii aquam, alii quid aliud mundi et rerum omnium principium ponerent et crederent, teste Aristotele, lib. I *Physic.*; inde eadem superstitio rudiique vulgo pro diis habita, et ut numina adorata fuerit, ut docet S. Augustinus, lib. IV *De Civit.* cap. 2, et Eusebius, lib. III *De Praepar.* cap. II, quem audi: « Egyptii Osirim et Isim solem et lunam esse aiunt, Jovem, spiritum qui per omnia traiecit, Vulcanum ignem, terram Cererem, Oceanum hemisphaerum, ac Nilum fluvium asserunt; qui deorum generationem tribuunt; autem Minervam appellarunt: quos quandoque deos aera dico, et in unum spiritum et spiritum, per universam aquam, ignem, terram et spiritum, et in variis formis orbem transire contendunt, et in variis formis hominum atque animalium commutat, quorum cognomine apud se homines noruisse, Solem, Saturnum, Opim, praeterea Jovem, Junonem, Vulcanum et Vestam, quae omnia Manethus latius scripsit: compendiosius autem Diodorus his verbis: Osiris et Isis sol et luna secundum Egyptios sunt, a quibus trinis temporibus, vere, aestate ac hyeme, invisibili modo circumductis mundus gubernatur, et omnia nascuntur, aluntur et augentur. » Hae Eusebius ex Diodoro, idemque confirmat ex Plutarcho; subjicit deinde ex Porphyrio: « Aqua deinde atque ignem apprima venerantur, et in omnibus sacris adhibent, quia maxime salutis humanae causa hae elementa sunt; » denique ita concludit: « Ita generose Graecorum ac Egyptiorum theologia, ad subtiliora nos perducere fabularum allegoris pollicita, ad corpora rursus deduxit: nec aliud quam ignem et aquam, et partes mundi coelestis adhortata est. Quomodo igitur Salvatoris nostri evangelium mirabile non est, quo solis et lunae, totiusque mundi creatorem decenti fide colere, nec elementa corporum, nec visibilia quaedam, sed eum, qui per haec invisibiliter cognoscitur, creatorem intellectum solum admirari, solumque adtem didicimus? qui per omnia penetrans, cum sit incorporealis, solo intellectu percipitur: imo vero ineffabilis et incomprehensibilis est. Pauper autem atque perspicitur per ea quae faciunt, quae producit, gubernat, conservat, omnibus in-

visibiliter assistens, non caelestibus solum, verum etiam terrestribus, magnificentiam operum suorum per haec ostendens, quae illi deos putarunt. » Elogia ergo et nimiae laudes, ac quasi adulationes potiarum, quibus ipsi res creatas quasi divinas ac deos celebrarunt, rude vulgus impulit, ut eas deos crederet et adoraret, uti docet Lactantius lib. I, cap. x et xi.

SPIRITUM. — Aeternam subtiliorem, aut ventum: ventos enim quasi deos cultos fuisse docet Seneca, lib. IV *Natur. quast.* cap. XVII; hinc Aëolus ventorum deus et rector; denique Plato censuit Deum esse spiritum et animam mundi, unde Virgilius:

Spiritus intus alit, totaque iafusa per artus Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.

Et alius:

Juppiter est quocumque vises.

Adorabant ergo solem, lunam, stellas, elementa, velut corpus et membra Dei: audi S. Augustinum, lib. IV *De Civit.* cap. XI: « Ipse in aethere sit Juppiter, ipse in aere Juno, ipse in mare Neptunus: in inferioribus etiam maris ipse Salacia, in terra Pluto, in terra inferiore Proserpina, in focis domesticis Vesta, in fabrorum fornace Vulcanus; in sideribus sol, luna et stelle, in divinitibus Apollo, in merce Mercurius, in Jano initiator, in Terminis terminator; Saturnus in tempore, Mars et Bellona in bellis, Liber in vineis, Ceres in frumentis, Diana in sylvis, Minerva in ingenis. »

AUT CITATUM AEREM. — Graeco, ταχυόν αέρα, id est celerrimam mobilem aeternam, quae dicta est Juno: nam ex αἴρ, id est aer, fit ἵνα, id est Juno: unde Macrobius, lib. I in *Somma Scipion.* cap. XVII: « Juno, inquit, aërea cognominata est, quod ipsa aer putaretur, et aeris arbitra. » Ratio est, quod Anaaximenes, alique plures censuerint omnium rerum principium esse aeternam, sicut Thales censuit esse aquam, Heraclitus ignem, Democritus atomos, Pythagoras numeros, teste Aristotele lib. I *Physicor.*

AUT CYRUM STELLARUM. — Id est prima, stellas zodiaci, hic enim est cyrus et circulus, ac quasi zona et cingulum coeli: ita Lyranus, Hugo, Dionysius et alii: haec enim stellae, ac praesertim sol obvios zodiacum, fruges, fructus, omnesque res in terra producent. Unde *Leviticus*: dicitur a *coeli*, id est vita, quod motu suo vitam rebus sublimitate conferat; hinc constellationes zodiaci percipere sunt duodecim, et *signa* vocantur, quia animalium quaedam habent similitudinem, de quibus carmen:

Sunt aries, taurus, gemini, cancer, leo, virgo, Libraque, scorpium, arcicentens, caper, amporis, pisces.

Secundo, planis et plenis per gyrum stellarum accipere constellationes, quae ex multis partiali-

bus stellis integrantur, itaque quasi gyrum stellarum conficiunt, ut potius orbem stellarum, sive caelum stellatum, puta caelum octavum, scilicet firmamentum: hoc enim tot tantisque stellis, velut pyropis aut ignibus, distinctum et variegatum, multi censuerunt esse nomen et deum; unde in Scripturis vocatur *militia caeli*, quam adorant ipsi quoque Judaei, ut patet IV *Reg. xxiii*, 5; ita S. Bonaventura, Osorius et alii. Hinc planetas dedere nomina deorum, summum enim planetarum vocaverunt Saturnum, secundum Jovem, tertium Martem, quartum Phobum, quintum Dianam, sextum Venerem, septimum Mercurium; ita S. Augustinus, lib. VII *De Civit.* cap. XV et XVI: « Apollinem, inquit, quamvis divinatorem et medicum velint, tamen ut in aliqua parte mundi staretur, ipsum etiam magnum esse dixerunt; Dianamque germanam ejus similiter lunam, et viis praesidere; unde et virginem volunt, quod ipsa duo sidera de caelo radios terras usque pertendant. Vulcanum velut ignem mundi, Neptunum aquas mundi, Ditem patrem, hoc est Orcum, terrenam et infimam partem mundi. Liberum et Cererem praeposunt seminibus, vel illum masculinis, illam femininis; vel illum liquori, illam vero ariditati seminum. Et hoc utique totum reformatur ad mundum, id est ad Jovem, qui propterea dicitur esse progenitor generitrixque, quod omnia semina ex se emittit, et in se reciperet. » Subjicit Minervam esse summum aethereum, Vestam esse ignem mundi levitorem, Cererem esse terram.

AUT NIMIAM AQUAM. — Graeco, πλεονα ὕδατο, id est violentam aquam, puta mare fluctibus agitatum exundans omniaque obruens; hinc Thales censuit, aquam esse rerum omnium principium, imo caelos, aves, pisces, animalia, etc., facta esse ex aquis, sive ex abyso primigenia, plurimorum est sententia, uti ostendi *Genesis. i*, sub initium; hinc et aqua dicitur, quasi a qua omnia. Porro, aquam nomine Tethym vel Neptuni, ut deum coluere Persae et Germani, sed maxime Egyptii, qui Nilum suum, upole agros exundatione sua irrigantem et fecundantem, velut deum coluerunt, teste S. Athanasio, *orat. Contra Gentes. Unde Claudianus epigr. 6*:

Egyptus sine nube ferax, imbreque serenosis
Sola tenet, secera poli, non indiga ventis;
Gaudet aquis; quas ipse vehit, Niloque redundat.

AUT SOLEM ET LUNAM. — Graeco, ποσειδάων ἀστέρων, id est luminaria caeli, quorum unum, scilicet sol, praeterea est diei; alterum, scilicet luna, noctis, *Genesis. i*: horum enim praeterea species et fulgor demerentes hominum mentes rapuit, ut deos esse censuerunt; hinc Persae solem coluerunt nomine *Mithra*, Egyptii nomine *Osiris*, et lunam nomine *Isidis*; alii nomine *Phobi* et *Diana*; alii nomine *Apollinis* et *Lucinae*; unde et Plinius lib. II, cap.

vi et vii, de Deo dubitans: « Si quis, inquit, sit Deus, non alius erit quam sol. »

RECTORES ORBIS TERRARUM. — Græce, *epistates*: ita Athenis vocabantur primi magistratus, qui civilia et sacra procurabant; *rectores orbis* ergo vocat deos mundi gubernatores, quibus gentiles tribuebant summam potentiam, providentiam et divinitatem, Deo uni et vëro propriam.

3 et 4. QUORUM SI SPECIE DELECTATI, DEOS PUTAVÉRUNT: SCIANT QUANTO HIS DOMINATOR EORUM SPECIOSIOR EST, SPECIE ENIM GENERATOR HÆC OMNIA CONSTITUIT. AUT SI VIRTUTEM ET OPERA EORUM MIRATI SUNT, INTELLIGANT AB ILLIS, QUONIAM QUI HÆC FECIT FORTIOR EST ILLIS. — Pro *speciosior*, græce est *παναγγιος*, id est *melior*; S. Cyprianus, lib. III *Testim.*, cap. LIX, *preliosior*. Pro *generator*, græce est *γενεάρχης*, id est *generationsis auctor vel princeps*; unde ad verbum vertas, nam *pulchritudinis generatarcha* *irrevit* ea: *generatarcha*, id est *auctor*, sive prima origo, vel princeps *pulchritudinis* generande. Mundus græce dicitur *κόσμος*, id est *ornatus*, a sui specie et pulchritudine; unde Lactantius, lib. I *De Ira Dei*, cap. X: « Opus mundi, aut, quo nihil potest esse, nec dispositius ad ordinem, nec aptius ad utilitatem, nec ornatus ad pulchritudinem, nec majus ad molem: » vide dicta *Genes.* I. Verum errarunt gentiles, quod in hac creaturarum specie defixi constiterint, nec assurrexerint ad rimandum earum officem et creatorem: scire enim poterant et debebant, quod creature seipsas producere et creare nequiverint, ac proinde quod create sint ab alio, puta a Deo: unde S. Athanasius, lib. *De Incarn.*: « Mirum est, inquit, quod nihil ex rebus creatis errabat in lumine intelligendo, præter solum hominem: non sol, non luna, non cælum, non astra, non aqua, non æther immutat suum ordinem, sed agnoscens suum officem et principem, Rationem, Verbum Dei, eo temore permanent, quo condita sunt. Soli autem homines aversi ab illa bona statione veritatis, iisque, quæ non erant effectibus, Dei honorem ac ejus cognitionem demonibus et hominibus in lapide effigiatas dedicaverunt. »

Hinc S. Dionysius, *De Divin. nomin.* cap. I, ait, Deum esse pulchrum, et per omnia pulchrum, et supreme pulchrum, et semper eodem modo pulchrum, et universi pulchri principalem pulchritudinem in seipso ante omnia habere, ac proinde ipsum esse fontem omnis pulchritudinis, et causam omnium pulchrorum que in mundo sunt. Et Boetius lib. III *De Consol.* metr. 9:

Tuncquæ sperno
Dacis ab exemplo, pulchrum pulcherrimus ipse
Mundum secute genens, similique in imagine formans.

Unde et Plato epist. 2 ad *Dionys. regem*, Deum nunquam causam pulchrorum omnium: Platonem de more sequitur Philo, lib. *De Opificio mundi*. Quocirca pathetice exclamat S. Augustinus 194, lib. X *Confess.* cap. XXVII: « Sero te amavi

pulchritudo tam antiqua et tam nova: sero te amavi: et ecce intus eras, et ego foris: et alibi te querebam, et in ista formosa, que fecisti, deformis iruebam. » Idem in *Solitudois*, cap. XXI: « Circumibam, inquit, omnia querens te, et propter omnia derelinquens me, interrogavi terram si esset Deus meus, et dixit mihi, quod non, et omnia que in ea sunt, hoc idem confessa sunt. Interrogavi mare et abyssos et reptilia, que in eis sunt, et responderunt: Non sumus Deus tuus, quare super nos eum. Interrogavi stabilem aërem, et inquit universus aer cum omnibus incolis suis: Fallitur Anaximenes, non sum ego Deus tuus. Interrogavi cælum, solem, lunam et stellas: Neque nos sumus Deus tuus, inquit. Et dixi omnibus his, qui circumstant fores carnis meæ: Dicit mihi de Deo meo, quod vobis noscitis, dicite mihi aliquid de illo, et clamaverunt omnes voces grandi: Ipse fecit nos. Interrogavi proinde mundi molem: Dic mihi si es Deus meus, an non? et respondit voces forti: Non sum, inquit, ego, sed per ipsum sum ego: quem quæris in me, ipse fecit me; super me quære eum, qui regit me, qui fecit te. Interrogatio creaturarum, profunda est consideratio ipsarum: responsio earum, attestatio ipsarum de Deo, quoniam omnia nuntiant: Deus nos fecit, quoniam, ut ait Apostolus, *Rom.* 1, 20: *Invisibilia dei per ea, que facta sunt, a creatura mundi intellecta conspiciuntur.* » Et post nonnulla: « Tu Domine principium omnium atque finis, qui es ante primordia sæculorum, et ante omnes sæculorum origines, tu es Deus meus, et Dominus omnium bonorum, que creasti, et aptus te omnium stabilium sunt cause, et omnium mutabilium apud te immutabiles sunt et manent origines, et omnium rationalium et irrationalium atque temporalium sempiterna vivunt rationes. » Eadem habet, lib. X *Confess.* cap. vi, ubi et addit: « Domine, amo te. Percussisti cor meum verbo tuo, et amavi te; sed et cælum, et terra, et omnia, que in eis sunt, ecce mihi undique dicunt, ut te amem, nec cessant dicere omnibus, ut sint inexcusabiles. Altius autem tu misereberis, cui miserus eris; et misericordiam præstabis, cui miseriosis læris. Alioquin cælum et terra surdis loquantur laudes tuas. »

SI VIRTUTEM ET OPERA EORUM MIRATI SUNT. — Græce, *ὅτι διὰ τῶν καὶ τῶν ἐπιπέπαισταις*, id est, *si potentia et efficacia percussit tant, intelligunt ab ipsis, quoniam qui hoc constituit fortis, fortior est illis, q. d. Si miram vim agendi in sole, cælis, stellis, igne, herbis, plantis, ventis, procellis, fulminibus, etc., idololatæ admirantur, ideoque ea colunt; multo magis mirentur et colant omnipotentiam Dei, qui has vires creaturis indidit, sed ita ut sibi longe majores reservavit, unde et alias creaturas iis quas creavit, longe efficaciores et fortiores creare potest: ac vires, quas jam creata dedit, ad libitum revocat et admittit, ut igni ad-*

mit vim urendi tres pneros fideles in fornace Babyloniam; leonibus ademit ferociam ne nocerent Daniell, cap. vi; soli, lunæ et cælis ademit motum et cursum, cum ea stitit imperium Josue, cap. X, 13; mari ademit suam continuationem et alveum cum illud divisit ad imperium Mosis, ut Hebræi sicco pede transirent, *Exod.* XIV. Trismegistus in *Pimandro* Deum comparans agricolæ: « Aspicite, inquit, agricullore semina in terre gremium diffundentem, alibi quidem triticum, hordeum alibi, alibi vero reliqui generis semina. Aspicite eundem vites, maloque et ficus repastinantem atque amputantem. Eodem modo Deus ipse, in cælum quidem serit immortalitatem, in terram vero mutationem, in totum denique mundum vitam ac motum. » Lactantius, lib. VII, cap. III: « Si Deus, inquit, fecit mundum, fuit ergo sine mundo; si regit, utique sicut mens corpus regit; sed tanquam dominus domum, navique gubernator, auriga currum; nec tamen mixti sunt illi rebus quas regunt. »

5. A MAGNITUDINE ENIM SPECIEI, ET CREATURE COGNOSCIBILITER POTERIT CREATOR EORUM VIDERI. — Græce hic variant, Vaticana enim habent, *a magnitudine enim speciei, vel pulchritudinis creaturarum*; Complutensis et Regia, *ex magnitudine enim, et pulchritudine, et creaturis*; S. Chrysostomus, hom. 14 in *Genes.*, *ex magnitudine et specie creaturarum, universi conditor decenter consideratur*; S. Gregorius, lib. XXVI *Moral.* cap. XXVIII, *per magnitudinem creaturæ et speciem potest intelligibiliter creator videri*. Pro *cognoscibiliter*, græce est *νοητός*, id est *analogus*, sive per analogiam, comparationem, proportionem, collationem, illationem. Sensus ergo est, q. d. Et magnitudine pulchritudinis et molis, virtutisque creaturarum, analogice cognosci potest, quanta sit magnitudo, tam pulchritudinis, quam immensitatis, perfectionis et omnipotentie ipsius creatoris: tum quia ex effectu cognoscimus causam, « ac ex operibus agnosceat opifex, » ait S. Athanasius, lib. I *Contra Gentes*; tum quia, si tanta est pulchritudo, quantitas, perfectio et potentia in angelis, sole, cælis, aliisque creaturis finitis et limitatis, quanta debet esse in creatore infinito et quaquaeversum illimitato, qui cælum et terram implet sua essentia, presentia et potentia, imo supra cælum per spolia illa vacua sua immensitate in immensum se extendit? Hæc enim est analogia, et comparatio analogice creature cum creatore; hinc Dei magnitudo, majestas, potentia, ceteraque attributa absolute sunt infinita, ita ut eis nil addi possit, adeo ut totus mundus ne vel hilum Deo adficiat, sed Deus solus tantus est, quantus est Deus cum mundo conjunctus, quia Deus est immensus planæ et infinitus: infinito autem nil addi potest. Sicut ergo umbra solis soli nil addit incis, sic nec mundus quidquam bonitatis vel perfectionis addit Deo. Mundus enim est umbra Dei.

Aiā similitudine ipsam delectat S. Justinus, in *Resp. ad Orthodox.*: « Sicut, ait, quod unum vel unitas ademit ferociam ne nocerent Daniell, cap. vi; soli, lunæ et cælis ademit motum et cursum, cum ea stitit imperium Josue, cap. X, 13; mari ademit suam continuationem et alveum cum illud divisit ad imperium Mosis, ut Hebræi sicco pede transirent, *Exod.* XIV. Trismegistus in *Pimandro* Deum comparans agricolæ: « Aspicite, inquit, agricullore semina in terre gremium diffundentem, alibi quidem triticum, hordeum alibi, alibi vero reliqui generis semina. Aspicite eundem vites, maloque et ficus repastinantem atque amputantem. Eodem modo Deus ipse, in cælum quidem serit immortalitatem, in terram vero mutationem, in totum denique mundum vitam ac motum. » Lactantius, lib. VII, cap. III: « Si Deus, inquit, fecit mundum, fuit ergo sine mundo; si regit, utique sicut mens corpus regit; sed tanquam dominus domum, navique gubernator, auriga currum; nec tamen mixti sunt illi rebus quas regunt. »

in *Resp. ad Orthodox.*: « Sicut, ait, quod unum vel unitas ademit ferociam ne nocerent Daniell, cap. vi; soli, lunæ et cælis ademit motum et cursum, cum ea stitit imperium Josue, cap. X, 13; mari ademit suam continuationem et alveum cum illud divisit ad imperium Mosis, ut Hebræi sicco pede transirent, *Exod.* XIV. Trismegistus in *Pimandro* Deum comparans agricolæ: « Aspicite, inquit, agricullore semina in terre gremium diffundentem, alibi quidem triticum, hordeum alibi, alibi vero reliqui generis semina. Aspicite eundem vites, maloque et ficus repastinantem atque amputantem. Eodem modo Deus ipse, in cælum quidem serit immortalitatem, in terram vero mutationem, in totum denique mundum vitam ac motum. » Lactantius, lib. VII, cap. III: « Si Deus, inquit, fecit mundum, fuit ergo sine mundo; si regit, utique sicut mens corpus regit; sed tanquam dominus domum, navique gubernator, auriga currum; nec tamen mixti sunt illi rebus quas regunt. »

Porro S. Cyrillus lib. I *contra Julianum*, hæc de Deo uno et vero recitat gentilium philosophorum et poetarum sententias; Orphei: « Unus est, per se existens, unius progenies omni facta sunt; ipse autem in illis melior est; neque illam qui ininitus est ex mortalibus, ipse vero omnia videt. » Et post alia iterum: « Ipse enim firmatus in aëre cælo, aureo in throno, super terram autem pedibus vadit, manumque dexteram ad fines Oceani undequaque extendi: tremunt enim in circuitu montesque magni, et flamma, civitates, profundumque juveni maris. » Pythagora: « Deus quidem unius, et ipse non, ut quidam suspiciantur, extra mundi gubernationem, sed in ipso totum in toto circulo, omnes generationes considerat, contempteratio existens omnium seculorum, et lux suarum virtutum et operum, principium omnium, lumen in celo, et pater omnium, mens et animatio omnium, circulo omnium motio. » Platonis: « Nam patrem et factorem universi hujus invenisse, arduum opus est, et inventum om-

nibus enuntiare, impossibile. » Rursus, inquit, sensit Plato « de uno Deo, nomen quidem illi nullum congruere, neque humanam cogitationem posse comprehendere, sed appellationes quæ de eo dicuntur, a posterioribus esse, abusiveque de ipso dici. Quod si omnino aliquid, nominibus quibus utimur, de eo dicere audendum, magis appellationem unius et boni ei tribuendam: nam illud insinuat circa ipsum simplicitatem, atque per hoc sufficientiam: nullo enim opus habet, nec partibus, nec substantia, nec virtutibus, nec efficacis, sed est omnium horum auctor. Boni autem vocabulum commutat nobis, quod ab ipso omne quod bonum est, dum alii pro virili imitantur illius, si ita licet dicere, proprietatem perque illam salutem accipiunt. » Mercurii Trismegisti, sive Hermetis ter maximi: « Deum intelligere quidem difficile, eloqui autem impossibile, si cui etiam intelligere possibile: incorporeum enim corpore significare impossibile, et perfectum imperfecto comprehendere non possibile, et sempiternum conferre cum momentaneo difficile: nam hoc quidem semper est, illud autem prætergreditur, et hoc quidem verum est, illud sub apparentia adumbratur; quantum igitur infirmus a fortiore, et minus a meliori distat, tantum etiam a divino et immortalis mortale. Proinde si quis incorporeus oculus egrediatur a corpore ad contemplationem pulchri; et subvolet ad contemplationem figuram, non corpus, non species intueri querens; sed illud potius quod omnia facere potest, quod quietum, quod tranquillum, quod solidum, quod inconvertibile, quod ipsum omnia et solum, quod unum, quod ipsum ex se ipso, quod ipsum in seipso, quod sibi ipsi simile, quod neque alii simili est, neque sibi dissimile. » Et iterum ille: « Itaque de illo uno et solo bono intelligens, nihil impossibile dixeris: omnis enim virtus ipse est; neque in aliquo ipsum cogites esse, neque iterum quasi extra aliquem, ipse enim est qui sine termino omnium est terminus, et qui a nullo comprehenditur, omnia in se comprehendit. Quoniam quod discrimen est corporum ad incorporea, et genitorum ad ingenitum, et necessitatis subditorum ad libere existentium, vel terrenorum ad cælestia, et corruptibilem ad sempiternam? non quod aliud quidem libere existat, aliud autem necessitati subditum. Quæ autem infra imperfecta sunt, corruptibilia sunt. » Sophoclis: « Unus verissime unus est Deus, qui cælum ordinavit, et terram ingentem, pontique iucundam undam, et ventorum vim. Perique autem mortales corde errantes, extruimus in animarum iacturam deorum imagines ex lapidibus et lignis, vel ex auro fabricatis, vel elephantinis figuris, sacrificiaque illis et ferias otiosas apparentes, eos colere arbitramur. » Xenophonis: « Igitur manifestum quod magnus sit et potest omniaque contemnit et confirmet; ignotum autem qualis sit figura: neque enim videtur esse

Incidissimus sol, neque hic videtur permittere, ut ipse cernatur; sed si quis imprudenter eum spectet, oculis privatur. »

Moraliter hic discere a creaturis assurgere ad creatorem, ac in singulis Deum intueri: in iis enim Deus suam pulchritudinem expressit, vel potius adumbravit, uti sol seipsum exprimit in parelio: lege Bellarminum *De Ascensu mentis in Deum*. Hinc mundus hic S. Antonio, S. Benedicto, S. Bernardo, cæterisque anachoretis fuit volumem deitatis, in quo scilicet ipsi Deum Deique magnificentiam legerunt et contemplati sunt. Præclare S. Augustinus in *Psal.* xxvi: « Circuivi, inquit, et immolavi in tabernaculo ejus hostiam jubilationis: immolamus hostiam jubilationis, immolamus hostiam lætitiæ, hostiam gratulationis, hostiam gratiarum actionis, quæ verbis explicari non potest. Immolamus autem ubi? In ipso tabernaculo ejus, in sancta Ecclesia. Quid ergo immolamus? Abundantissimum et inenarrabile gaudium, nullis verbis, voce ineffabili. Hæc est hostia jubilationis. Unde quaesita, unde inventa est? *Circumendo*, inquit, *circuivi et immolavi in tabernaculo ejus hostiam jubilationis*. Circumeat animus tuus per universam creaturam, undique tibi clamabit creatura: Deus me fecit. Quidquid te delectaverit in arte, artificem commendat, magisque si circumeas universa, consideratio concipit artificis laudem. Vides oculos, magna opera Dei sunt. Vides terram, Deus fecit, semina innumera, diversitates germinum, multitudinem animalium. Circui adhuc oculos usque ad terram, nihil relinquis. Undique tibi omnia resonant conditore. Et ipse species creaturarum voces sunt quædam creatorem laudantium. Quis autem explicet laudibus universam creaturam? quis illam explicet laudibus? quis digne laudet cælum et terram, mare et omnia que in eis sunt? Et post nonnulla: « Quis digne laudet angelos, sedes, dominationes, principatus et potestates? quis digne laudet hoc ipsum, quod in nobis vivet vegetans corpus, movens membra, sensus excrescens, et memoria tam multa completens, intellecta tam multa discernens, quis digne laudet? at si in istis creaturis Dei sic laborat humanus sermo, in Creatore quid agit, nisi sola restat sermone deficiente jubilatio? *Circuivi, et immolavi in tabernaculo ejus hostiam jubilationis*. » Idem serm. 143 *De Tempore*: « Interroga, inquit, pulchritudinem terræ, interroga pulchritudinem maris, interroga pulchritudinem dilatati et diffusi aeris, interroga pulchritudinem cæli, interroga ordinem siderum, interroga solem fulgore suo diem clarificantem, interroga lunam fulgore suo sequentia noctis tenebras temperantem, interroga animalia, que moventur in aquis, in terris, que volant in aere, latentes animas, perspicua corpora, visibilia regenda, invisibiles regentes: interroga ista. Respondent tibi omnia: Ecce, vide, pulchra sumus; pulchritudo eorum confessio eorum est.

ista pulchra mutabilia quis fecit, nisi incommutabilis pulcher in seipso? »

Quid ergo est mundus? « mundus est liber divinitatis, » ait Trismegistus, ac S. Basilii hom. 11 in *Hexam.*, et S. Chrysostomus in *Psal.* cxlviii. Quid est sæculum? « est speculum divinorum, » ait idem Trismegistus; imo S. Paulus, 1 *Cor.* xiii, in quo resplendet divina majestas. Quid est mundus? est lyra vel cithara suavem edens divina providentiæ concentum, cujus Lyricen vel citharedus est Deus: ita S. Athanasius, orat. *Contra idola*, et S. Augustinus, lib. X *Confess.* cap. vi. Quid est orbis? est pictura pulcherrime variegata (instar campi, qui est quasi tapes floribus herbisque varie coloratus), cujus Apelles et pictor est Deus: ita S. Athanasius et S. Augustinus locis jam citatis. Quid est orbis terræ? « est mundi totius templum, » ait Trismegistus apud S. Augustinum, lib. VIII *De Civit.* cap. xliii. Quid est mundus? est colossus, est basilica, imo civitas pulcherrima, cujus artifex et conditor est Deus, *Hebr.* xi, 10. Quocirca S. Basilii, orat. *De S. Juliana*, ait: « Nox tibi lova precandi nominis argumenta subjiciat: cum cælum suspicis, et in siderum pulchritudinem intueris, rerum aspectu illius Dominum roga, et optimum hujus universalis officem Deum venerare. » S. Paulinus, epist. 4 *ad Sever.*: « Omnia sub sole vanitas; proinde super solem veritas. Ita qui in veritate consistunt, etsi intra mundum vivant habitatione corporea, tamen supra mundum sunt conversatio cælesti, et astrorum choros, vel celorum polos evolantes spiritu scandunt et supervadunt, celsioresque elementis agunt, » etc. B. Laurentius Justinianus, serm. *De S. Martino*: « Oculis aspiciat in cælum, ubi cordis sui repositum sciebat esse thesaurum: est enim Christus Dominus humilium thesaurus, pauperumque divitiæ. *O Israel, quam magna est domus Dei, et ingens locus possessionis ejus!* » Baruch iii, 24. Si terram et terrena calca, punctum cælo vastissimo commutas: quanta vero est summa illa Dei cælo præsideatis magnitudo et majestas? Si totum cor ei dedas, totum das quod potes, sed reipsa parum das. Etiam si Deo mille dares corda, etiam si immensis animis et ardoribus seraphicis illi serves, etiam si mille millionibus annorum ad sudorem pro eo labores, quid hæc sunt ad Deum? quid ad tantum charitatis et magnificentie profluvium?

6 et 7. SED TAMEN ADHUC *(ait hoc non est in græco)* IN HIS MINOR EST QUERELÆ. ET UI ENIM FORITASSE ERANT, DEUM QUERENTES, ET VOLENTES INVENIRE. ET ENIM CUM IN OPERIBUS ILLIUS CONVERSENTUR, INQUIRUNT: ET PERSUASUM HABENT, QUONIAM BONA SUNT QUÆ VIDENTUR. — PRO QUERELÆ, græce est *παρεσις*, id est reprehensio, culpa. A prima specie idololatriæ eorum qui coluerunt solem, lunam, aliasque creaturas, prægreditur ad secundam speciem eorum qui coluerunt idola, id est statuas arte hominis factas, hæcque illa deteriore et gravio-

rem ostendit, ut præ hæc illa veniabilis et venia quodammodo digna, vel certe minus indigna videatur. Sensus est, q. d. Sollicite, cœlestia, cœterique aliquam creaturam divino honore colentes, minus culpandi videntur præ illis, qui idola fecerunt et adorantur: forte enim ipsi idcirco in cultu solis alteriusve creaturæ errarunt, quod, cum Deum quærentes et vellent invenire, solem, stellas, aliasque res creatas ob extimiam pulchritudinem considerantes, illis inhæserint, nec ad Deum, quem oculis videre non poterant, mentem sustulerint: quare soli aliusque rebus extimie pulchris, quibus nil pulchrius aspiciabant, divinitatem tribuebant.

Nota, quod fortasse non ferri ad errant præcise certum est enim eos errare in cultu et adoratione creaturarum; sed ad errant Deum quærentes, q. d. Fortis huius ratione a gravitate sceleris idololatriæ, si non in totum, saltem excusari possunt, quod fortitius eorum fuerit error: cum enim quærentes Deum, fortuito incurrerunt in speciosas creaturas, cumque alium Deum non reperirent nec aspicerent, illas pro diis haberunt: ita Dionysius, Janenius, Cantacuzenus et alii; unde ait: « Cum in operibus illius converterentur (id est cum occupent se operibus Dei considerandis), persuasum habent, » græce, *παραπεισθησαν*, id est persuadentur aspectu, credunt oculis, « quoniam bona, » græce, *πυλκρά*, « sunt quæ videntur, » q. d. Lenocinio oculorum decepti pulchris hæc creaturas coluerunt, cum pulchris nil cernerent, nec Deum pulcherrimum oculis contueri possent.

8 et 9. ITERUM AUTEM NEC HIS DEBET IGNOSCI. SI ENIM TANTUM POTERUNT SCIRE, ET POSSUNT ESTIMARE SÆCULUM, QUOMODO HUIUS DOMINI NON FACILIS INVENIUNTUR? — Est correctio: ne quis enim, ex eo quod extenuavit sollicitorem, etc. culpam, eos culpa liberet, idcirco hic eorum errorem arguit, ac venia dignum negat, q. d. Ne hæc quidem excusatione studii, et intentione quærendi Deum veniam mererent, quia ex sæculo, id est ex mundo, hoc est ex mundi creaturis, facile poterant et debuerunt ascendere ad officem, et agnoscere creatorem; unde ad eum debuerunt oculos mentis attollere. Pulchra claraque ratione et similitudine idipsum demonstrat Trismegistus, *Dial.* v: « Etenim cum statuum et imaginem absque fabro et pictore fieri nullus asserere audeat, miram mundi hujus constructionem sine conditore constituisse putabimus? o cœcum homunculium! o nimis impium! o profundis obrutum ignorantie tenebris! Cave, cave, o fili mi Titii, ne unquam artificium privas artificis. »

ESTIMARE SÆCULUM. — Græce, *επιγινώσκω*, id est, primo, observare, consulere, et sagacitate tua penetrare naturam hujus mundi; secundo, conjectare et conjectura assequi, ac per effectus et signa cognoscere sæculum, id est mundum, ac res naturales, quæ sunt a Deo creatæ in mundo; tertio

collinare, in scopum intendere, ac mundi indolem, dotes et proprietates, velut album collinatori propositum, acie mentis figere: sic enim Aristoteles et philosophi tota mentis intentione naturas elementorum, animalium, allarumque rerum physicarum scrutati, easdem intellexerunt et comprehenderunt; sed ibi defixi ad opificem et creatorem Deum oculos non sustulerunt, ideoque « evanuerunt in cogitationibus suis, » ut ait Apostolus, *Rom. I.* Idem hodie videre est in multis philosophis, astrologis, mathematicis, mercatoribus, artificibus, adeoque major pars hominum creaturæ alicui inhaeret, et obliviscitur Creatoris: quæ magna et summe miseranda est mortalium vanitas et cæcitas.

40. ISRAELITES (ἱσραηηλιται, id est miseri, ærumnosi, calumniosi) AUTEM SUNT, ET INTER MORTUOS SPES ILLORUM EST, QUI APPELLAVERUNT DEOS OPERA MANUUM HOMINUM, AURUM ET ARGENTUM, ARTIS INVENTIONES, ET SIMILITUDINES ANIMALIUM, AUT LAPIDEM INUTILEM OPES MANUS ANTIQUE, — *q. d.* Idololatriæ illi qui colunt solem, lunam aliasve res creatas, longe miseriore sunt et infeliciores idololatriæ illi, qui colunt idola et simulacra ex auro, lapide, ligno, argilla ab artifice humana arte efformata: quia illi colunt opera Dei, hi vero opera hominum, puta fabrorum, figulorum, pictorum, etc.: ita S. Athanasius, orat. *Contra idola*, qui et addit, quod fabri non possunt fabricare deos, sed fabriles duntaxat statuas, easque inanimas, quas animare et vivificare nequeunt, multo minus deificare; Deus autem inanimam potest animare, humana deificare, et ex hominibus deos efflere, juxta illud *Psalm. LXXI, 6*: « Ego dixi, dii esis, et filii Excelsi omnes; » imo Deus hominem unicus Verbo in Christo, illum vere deum efficit: « nimis enim stultum est credere deos, quos fecerunt homines, plus valere apud eos, quos fecit Deus, quam valent ipsi homines, quos idem ipse fecit Deus, ait S. Augustinus, lib. VIII *De Civit.* cap. XXIV.

INTER MORTUOS SPES ILLORUM EST. — Græce, *in mortuis spes illorum sunt*, hoc est, primo, *q. d.* Hi idololatriæ in idolis inanimis et mortuis spes suas desunt, ac deos non vivos, sed insensibiles invocant; hinc secundo, Vatablus vertit, *mortua est spes illorum*, id est caret omni spe, quia illam defecerunt in idolis mortuis, quæ eos juvare, imo audire nequeunt: quare spes eorum est desperata, ideoque non est spes, sed desperatio. Tertio, *q. d.* Adeo sunt desperati ut quasi in numero damnatorum, qui omnem salutis spem abiecerunt, esse videantur; aut, *q. d.* Sicut mortui non habent spem vitæ, sic idololatriæ non habent spem salutis; sed sicut illorum vitæ, sic horum salutis est desperata, quia caret fide et cognitione Dei, a quo solo salvari possunt. Quarto, *q. d.* Non sperant, hoc est, non expectant nisi mortem et damnationem, ut inter mortuos et damnatos deputentur, hoc enim et nil aliud eos manet et

expectat: ex adverso de fidelibus et justis dixit, cap. III, vers. 4: « Spes illorum immortalitate plena est. » Omnes hi sensus veri sunt et oppositi, sed primus planior et simplicior videtur: hoc est quod canit *Psalm. CXXI*: « Similes illis fiant qui faciunt ea, et omnes qui confidunt in eis. »

AURUM ET ARGENTUM (puta aurea et argentea simulacra, statuas ex auro et argento fabricatas, statuas, inquam, inanimas deorum, imo hominum defunctorum) DEOS APPELLAVERUNT. — Fovit jovitque errorem et superstitionem diabolus, qui, ut ex Trismegisto docet S. Augustinus, lib. VII *De Civit.* cap. VI, et lib. VIII, cap. XII et seq., in simulacra se insinuans, per illa loquebatur, dabatque responsa et oracula; unde illa velut numina a populo consulta et culta sunt; sed audi Augustinum: « At ille (Trismegistus) visibilia et contractibilia simulacra velut corpora deorum esse asserit; inesse autem his quosdam spiritus invitatos, qui valeant aliquid, sive ad nocendum, sive ad desideria eorum nonnulla complenda, a quibus eis divini honores et cultus obsequia deferuntur. Hos ergo spiritus invisibiles per artem quandam visibilibus rebus corporalis materie copulare, ut sint quasi animata corpora illis spiritibus dicata et subdita simulacra, hoc esse dicit deos facere, eoque magnum et mirabilem deos facendi acceperis populi testatem. » Nota hic gentilitium sapientissimos, quodis fuit Trismegistus, censuisse idola esse corpora et membra deorum, puta demonum, itaque ea adorasse, sicut nos adoramus humanitatem et corpus Christi. Porro, quis, quantum et quam antiquus fuerit hic Trismegistus, ita declarat idem S. Augustinus, lib. XVIII, cap. XXXI: « Nam quod attinet ad philosophiam, quæ se docere aliquid proficitur, unde fiant homines beati, circa tempora Mercurii, quem Trismegistum vocaverunt, in illis terris ejusmodi studia claruerunt, longe quidem ante sapientes vel philosophos Græcæ; sed tamen post Abraham, Isaac, Jacob et Joseph, nimirum etiam post ipsum Moysen: eo quippe tempore quo Moyses natus est, fuisse reperitur Atlas ille magnus astrologus, Promethei frater, materius avus Mercurii majoris, cujus nepos fuit Trismegistus ille Mercurius.

ARTIS INVENTIONES, — ἱσραηηλιται, id est mobilisationem, excogitationem, fabricationem, hoc est, opus ingeniosa arte excogitatum et elaboratum. Refert hæc ad aurum et argentum per appositionem, *q. d.* « Aurum et argentum arte fabricatum, etc., deos appellare; » sic et S. Paulus, *Actor. XVII, 29*, idolum vocat « sculpturam artis et cogitationis hominis, » id est simulacrum ab homine artificioso excogitatum et sculptum; S. Augustinus vero apte idola vocat phantasmatum hominum: nam libro *De Vera Relig.* cap. XXXV, cum dixisset alios adorare solem, alios lunam, alios stellas, subjicit: « Sed inter hos illi sibi videntur

for religiosissimi, qui universam simul creaturam, id est mundum totum cum omnibus quæ in eo sunt, et vitam, qua spiratur et animatur, quam quidam corpoream, quidam incorpoream esse crediderunt. Hoc ergo totum simul unum Deum magnum esse arbitrantur, cujus partes sint cætera: non enim universæ creaturæ auctorem conditoremque noverunt; inde est quod in simulacra præcipitantur, et ab operibus Dei usque in opera sua demerguntur, quæ tamen adhuc visibilia sunt: est enim alius deterior et inferior cultus simulacrorum, quo phantasmata sua colunt, et quidquid animo errante cum superbia vel timore cogitando imaginati fuerunt, religionis nomine observant. » Quocirca apposite idem S. Augustinus, Quæst. XXIX *in Josue*, ait, mystica et maxima idola esse phantasmata cordis et cupiditatis nostræ, cum quis scilicet sectatur et colit honores, opes, delicias, quas sibi imaginatur, et ut summum bonum representat: esse prorsus plane demolenda et eradicaenda esse asserit.

AUT LAPIDEM INUTILEM (*q. d.* Non tantum aurea et argentea simulacra, sed et lapidea ex inutili et vili lapide efformata, deos appellaverunt, uti etiamnum Romæ videmus priscorum deorum vivos in marmore vultus), OPUS MANUS ANTIQUE. — Simulacro enim venerationem auxit, quod esset opus antiqui artificis: sicut etiamnum Romæ et alibi prisca Romanorum statuas, ob vetustatem majoris sunt pretii. Accessit veterum et vulgi superstitio, credentium simulacra post certam annorum periodum miram sortiri virtutem: de qua vide Guilielmum Parisiensem, lib. *De Legibus*, XXII, et Belsium in *Magie*. Porro primi ex gentilibus christiani in odium idololatriæ tunc grassantis, ut longissime ab idolis pristinis se recessisse testarentur, nullis imaginibus, præsertim Dei, utebantur in templis, unde a gentilibus vocabantur athei: quam calumniam refellunt S. Justinus, Arnobius, Athanasius, Augustinus, Tertullianus et alii, qui apologias pro christianis contra gentes scripsere. At cum per Constantinum idololatria sublata fuit, ut jam non foret recidive in illam periculum, fideles inducere imagines Christi, B. Virginis, et sanctorum in templa, uti Romæ vetustissimas, tum in templis, tum in cryptis conspiciamus: quarum usum probavit Ecclesia, sanctumque definit in Synodo VII generali, quæ fuit Nicæna II, et Tridentina, sess. XXV, sub initium: imagines enim sunt radii luminis, in quibus legunt gesta Christi et sanctorum, ut illa imitentur, et illos venerentur. Iliadonius de simulacris ex auro, argento, lapide fabricatis, nunc subjicit similia ex ligno fabricata, quæ crebriora sunt, ac eorum vilitatem et indignitatem demonstrat, ait ergo:

¶ II et 12. AUT SI QUIS ARTIFEX FABER DE SILVA LIGNUM RECTUM SECURIT, ET HUIUS DOCTE ERADAT OMNEM CORTICEM, ET ARTE SUA USUS, DILIGENTER FA-

BRICET VAS UTILE IN CONVERSATIONEM VITÆ, RELIQUIT: AUTEM EJUS OPERIS, AD PREPARATIONEM ESCÆ ADAPTATUR. — « Aut si quis, » repetit ex vers. præced., « appellaverunt deos opera manuum hominum, » puta simulacra, uti ex auro, argento et lapide, sic et ex ligno fabricata, quorum vanitatem vanamque superstitionem graphice hoc versu et sequenti depingit, quod scilicet faber lignarius secans arborem, illamque deorticans, ex illa fabricat arcam, mensam, fenesoram, aliud instrumentum, utile ad communes usus hujus vitæ: ex ejus vero reliquiis et rejectamentis, partim accendat ignem, quo escam coquat, partim faciat idolum, hoc est effigiem hominis vel animalis, quam perpolitam in templo collocat, clavisque ferreis aræ affligat, ne labatur et corruat. Eodem plane modo idolorum fabricam depingit et subsannat Baruch toto cap. VI, Jeremias, cap. X, et Isaias, cap. XLIV, 9 et seq., quos hic Sapiens imitari videtur: quare quæ ibi dixit, hic non repetat, ideoque paucis, quæ sequuntur perstringam.

ARTIFEX FABER. — Græce, *ὄργανος κτίστης*, id est materiam casor, faber materiarius vel lignarius, qui materiam parat ad aliquid opus; ut verbum *ὄργανος*; idem est quod *situm cadens*: silva enim dat arbore quosdam materiam fabricis ad opera fabrilis: *ὄργανος* enim est *silva*, indeque materia, Latini enim sepe græcam aspirationem vertunt in litteram S, ut pro *dicunt* dicunt *super*, pro *dicunt* sus, pro *dicunt* sus; unde *ὄργανος* significat quantlibet materiam, sed præ omnibus ædificantiam. Sensus est, *q. d.* Mechanicus et vilis faber fabricavit idolum: quis ergo prestantior est idolo, quia opifex præstat suo opere, et anima predictus præstat idolo inanimato; unde puderet fabrum adorare idolum a se factum, quia scit idolum omnem formam et pulchritudinem a se accepisse: quare cum ipse non sit deus, multo minus idolum esse deum, cum ipse deos fabricare nequeat.

LIGNUM RECTUM. — Græce, *ὄργανος κτίστης*, id est plantam vel arborem, quæ facile colliguntur (*rectum* enim est lignum, mollio, tabulatio), resolvitur, putrescit, corrumpitur; alii legunt *κτίστης*, id est *facilem factu*, elaboratam eleganter; Vaticanus legit *ὄργανος*, id est *bene mobilium*, quod facile obediunt manus artificis, non enim a quorundam excelsi simulacrum; alii *κτίστης*, id est *bene genitum*, recte natam et formatam. Noster apposite vertit, *rectum*, quia quæ recta sunt facilius formantur, unde dicuntur *εὐκρίβωτα βιβλάς*, arbores quarum vena et fibra recte sunt; hinc Complutensis vertunt, *rectum*; Vatablus, *eximium*; alii, *accommodatum, aptum, tractabile*; Contarzenus exponit, *idoneum, rectum, agile*. Pro *diligenter*, græce est, *εὐκρίβωτος*, id est *decenter*, decore, concinne, eleganter. Pro *utile* perperam Lyræus, Hugo, Dionysius legunt, *inutile*.

IN CONVERSATIONEM VITÆ. — Græce, *ὄργανος κτίστης*, id est *in ministerium vitæ*. Pro *reliquit*,

græce est, *ἀποκατάρσις*, id est *rescissamenta*, reje-
ctamenta, residua a ligno resecta. Græca ergo sic
habent, *rejectionem vero operis in preparationem
essae expendens, satiatus est. Exaggerat villigeno
materiam idolorum, siquidem ex eodem ligno
conficitur idolum, ex cuius ramentis, seu ramis,
cibus coquitur, quo recreetur et saturetur.*

ABUTATUR. — id est utatur : sic Cicero, act. 3
in *Verrem*, et lib. IX, *epist.* 6, ait, se tempore et vaca-
tione, quam sibi republica concedebat, *abuti*,
id est uti ad studium ; sic jurisconsulti dicunt,
nos *uti* rebus que usu non consumuntur, *abuti*
vero iis que usu consumuntur, qualia hic sunt
ligna, quibus ignis ad coquendum accenditur ;
unde Cato, *De Re rustica*, cap. LXXVI, ait : « Donec
omnem caseum cum melle abusus eris, » id est
consumperis. Rursum *abuti* apud Ciceronem et
alios classicos est abunde vel copiose uti, sicut
lignis multis ad ignem culinæ copiose utimur,
ideoque *abutimur*.

13. ET RELIQUUM HORUM, QUOD AD NULLOS USUS FACIT,
LIGNUM CURVUM ET VORTICIBUS PLENUM, SCULPAT
DILIGENTER PER VACUITATEM SUAM, ET PER SCIENTIAM
SUE ARTIS FIGURET ILLUD, ET ASSIMILET ILLUD IMAGINI
HOMINIS. — Pingit hic fabrum lignarium scul-
pentelem simulacrum, sive idolum, ut ostendat
illud nil habere numinis, sed merum esse figmen-
tum cogitationis et operationis artificis, ad
illius arbitrium et libitum fabricatum. Singula
pene verba habent emphasim, et peculiariter idoli
vilitatem denotant : unde ait, *primo* : « Reliquum
horum, » græce, *τὸ ἄλλο ἀποκατάρσις*, id est *eorum
rejectionem*, q. d. id quod ex lignis rejicitur,
quasi segmentum ineptum ad formandum vas,
et ad strenuendum ignem, hoc fecit simulacrum et
idolum. *Secundo*, « quod ad nullos usus facit, »
q. d. inutile ad omnia. *Tertio*, « curvum, »
græce, *καλίον*, id est *toruosum*, obliquum, distor-
tum. *Quarto*, « vorticibus plenum, » græce, *ἐν
σπινθηρίῳ*, id est *cum nodis natum*, nodosum, ramosum.
Et : enim est *nodus*, indeque ramus
enaspens ; Noster nodos vocat *vortices*, vel, ut
Vaticanus habet, *vertices* (idem enim sunt *vortex* et
vertex), quod in seipso vertantur et contorqueantur
instar rotationis et vertiginis, ut faciunt vor-
tices aquarum, juxta illud Ovidii, lib. IV *De Pont.* :

Crebro vortice tortis
Haly.

Lignum enim enode planum est, pulchrum et
facile elaboratum ; nodosum vero, asperum, de-
forme et difficile. *Quinto*, quod illud « sculpat
diligenter per vacuitatem suam, » græce, *ἐν
κατάρσει ἀρτίῳ ἀρτίῳ*, id est *in diligentia, cura, indu-
stria otii sui*. Hic ergo *vacuitas* non lignum exca-
vatum, ut vult S. Bonaventura, nec vacuum ce-
rebro sive animum, ut vult Dionysius, sed *otium
significat*, q. d. Lignum idoli adeo rude est, ut a
fabro magno studio, cura et arte sculpi polirique

debeat ; sed ipse alius rebus ad familia sustentationem
necessariis occupatus, idipsum sculpi
sculptique tantum per otium, cum scilicet ab aliis
operibus magis urgentibus otium ; idolum ergo
est opus otii, ideoque neglectum, imperfectum et
nullius momenti. *Sexto* addit, quod *per scientiam
sue artis figuret illud*, græce, *ἐν ἐμπειρίᾳ κατάρσει*, id
est *in experientia intellectus*, hoc est per experi-
entiam, qua cerebro sculpendo, scientiam et artem
affabre sculpendi sibi comparavit. Igitur
idolum ignorans et carens mente, indiget scientia,
mente et arte hominis sculptentis, ejusque est
opus et figmentum : hic enim dicit illi suam for-
mam et figuram, omneque decus ; ad divinitatem,
quam non habet, ei tribuere nequit. *Septimo*,
« assimilet illud imagini hominis, » q. d. Idolum
adeo non est Deus, ut ne quidem sit homo vivens,
sed imago tantum mortui hominis vivi ab ho-
mine efficta. Ergo non verus, sed fictus pictus-
que est deus ; unde Horatius illud ridens, lib. I,
Serm. I, satyr. 8 :

Cum faber incertus seamum facerent Priapum,
Maluit esse deum.

Pleraque ergo idola habuere speciem hominis,
quia deos omnes constat fuisse homines : homines
enim insignes ob fortunam, imperium,
beneficentiam, aut beneficium republicæ præ-
stitum, a populo relati sunt inter deos ; audi
Tertullianum, lib. *De Idolol.* cap. XV : « Re cogite-
mus omnem idololatram in homines esse cultu-
ram, cum ipsos deos nationum homines re-
fuisse apud suos constat. » Idem docet S. Augus-
tinus toto cap. XXVI, lib. VIII *De Civit.*, et S. Cy-
prianus, lib. *Quod idola non sunt dii*. Constat Sa-
turnum, Jovemque, Minervam, Mercurium, Ce-
rere, Venerem fuisse homines, ut fassus docet
Tertullianus, *Apolog.* XI, ubi pariter ostendit quod
idem fuerint scelerati.

Porro tam operose Sapiens, æque ac propheta,
vanitatem idolorum vilitatemque describit, quia
primitus idololatria consistebat in adoratione
deorum in templis vacuis, sine ullis eorum simu-
lacris, tumque parior et rarior erat ; postea vero
cum deorum fabricata sunt simulacra, æque
elegantia sculpta, depicta, et auro gemmisque
ornata, tunc illa, utpote oculis conspicua, passim
ab omnibus coli cœperunt, itaque valde per idola
crevit idololatria, ut docet Tertullianus, lib. *De
Idololatria*, cap. III. Unde et S. Augustinus, lib. IV
De Civit. cap. III, ait Ciceronem fuisse idola et
idololatrias ; et cap. XXXI, asserit Varronem Ro-
manorum doctissimum censuisse, Deum non esse
idolum, sed « animam motu et ratione mundum
gubernantem ; » ac mox de eodem subicit : « Di-
cit etiam antiquos Romanos plusquam annos cen-
tum et septuaginta deos sine simulacro coluisse :
Quod si adhuc, inquit, mansisset, castius dii ob-
servarentur. Cujus sententia suæ testem adhibet
inter cetera etiam gentem Judæam ; nec dubitat

eum locum ita concinere, ut dicat : Qui primi
simulacra deorum populis posuerunt, eos civita-
tilibus suis et metum dempisse, et errorem addi-
dissent, prudenter existimans deos facile posse in
simulacrorum stoliditate contemni. Quod vero
non ait, errorem tradiderunt, sed addiderunt, jam
utique fuisse etiam sine simulacris intelligi vult
errorem. » Idem testatur Plutarchus in *Vita Numa
Pompilii*, secundi Romanorum regis, qui Romulo
successit : « Hic, inquit, Romanos prohibuit existi-
timare imaginem Dei aut hominis speciem, aut
animalis habere formam. Nec fuit apud eos nec
ficta Dei prius species, sed in prioribus cen-
tum et septuaginta annis, templa quidem ædifi-
cabant, sacraque teguria erigebant, simulacrum
vero corporum nullum stabant : perinde atque
nefas esset deterioribus meliora assimilare,
neque aliter atque intelligentia Deus percipi pos-
set. » Idem docet Clemens Alexandrinus, lib. I,
Stromat., Eusebius et alii.

Post Numam ergo Tarquinius Priscus, vanitate
et stultitia græcarum superstitionum hetrusca-
rumque domi imbutus, Romanos edocuit simu-
lacrâ diis ponere ; unde ipse Capitolium ædifica-
vit, illudque Jovi dedicavit. Imo prisci gentiles
prima simulacra deorum fecerunt absque effigie
hominis vel animalis, in rudi trunco, vel informi
ligno, maxime dum ea figerent ad discrimina-
dos agrorum dittonumque terminos ; unde Luca-
nus, lib. III :

Simulacraque morsa deorum
Arte carent, cæcisque extant informia truncis.

Postea deo Termino faciem hominis dedit, sed
truncam sine manibus, brachiis, pedibus, etc.,
uti adhuc videre est Romæ in priscis Termini
imaginibus. Denique crescente arte æque ac su-
persitione, deos pinxerunt et sculperunt plena
et perfecta effigie hominis, eamque coloribus,
purpura, coronis aureis, sceptro ornarunt, ut
eam venerabilem ruidibus efficerent ; atque tum
idololatria adeo increvit, ut idola etiam plateas,
forum, balnea, stabula et domos replerent, uti
testatur Tertullianus, lib. *De Spectac.* cap. VIII,
unde addit : « Totum sæculum Satanas et angeli
ejus repleverunt. »

14. AUT ALICUI EX ANIMALIBUS ILLUD COMPARET,
PERLINIENS RUBRICA, ET RUBICUNDUM FACIENS FUCO
COLOREM ILLIUS, ET ONNEM MACULAM, QUE IN ILLO
EST, PERLINIENS. — Crevit superstio idololatriæ,
ut idola fingerent effigies non hominis, sed
animalis ejusmodi, ejusmodi vilis et abjecti (hoc
enim est græcum *σκῆμα*), puta canis, felis, simia,
musca, qualis erat Beelzebub. *Perliniens ru-
brica*, græce, *μύσκα*, id est *musca*, sicut prisci
librorum vel capitulum titulos rubeo colore nota-
bant, qui inde *rubricæ* sunt dicti. Prisca ergo
idola tingebantur rubeo colore, velut purpureo
et igneo, purpura enim est vestis regum ; ignis
vero index divinitatis, ut significarent eos esse
reges universi, fulminaque et ignes vibrare ;

porro hunc colorem vocat *fucum*, quia eo obdu-
centes statuum idoli, tegebant omnes ejus macu-
las, fædos colores et sordes, ut subdit Sapiens,
quod erat *facere fucum populo* : *fucus* enim voca-
tur unguentum, vel pigmentum, quo mulieres
tinguntur et colorantur, ut pallorem luridum, ac
vilita corporis obtegant : quare fucum rubrum vel
roseum colorem faciei inducunt ; unde Comicus :

Nam isthæc veteres, que se unguentis unctant
Vatula, edentula, que vilita corporis fucum occultant.

Denique fucus quoniam colore fieri potest. To-
tum hunc locum a vers. 11 clare et eleganter
vertit Vatablus hoc modo, *aut cum quis faber ma-
teriarum eximia arboris succisa, omnem circa corti-
cem artem destrinxit, et inde vas usui vite profutu-
rum scitiosè pulchreque fabricavit ; optavit vero
recissamentis apparando cibo consumptis satiatus, re-
sectum inde nullius usus ineptum sumpsit truncum
ramisque nodosum, per otium sculpat diligenter, et
vacans perite formavit, adeoque hominis figuram
efficit, aut animalis ejusmodi vilis simulacrum ef-
ficat. Inde nullius et fucum illinendo, conciliavit
ei ruborem, et omnem in eo maculam obduxit.*

15 et 16. ET FACIAT EI DIGNAM HABITATIONEM, ET
IN PARIETE PONSUS ILLUD, ET CONFIRMANS FERRO, NE
FORTE CABAT, PROSPICIENS ILLI ; SCIENS QUONIAM NON
POTEST ADJUVARE SE : IMAGO ENIM EST, ET OPUS EST
ILLI ADJUTURUM, — q. d. Deinde idolo quasi mu-
mini extruit sacellum, altare, templum, aut po-
tius ædificium, tabernaculum, vel thecam, cui in-
cludatur, uti Demetrius Argentariorum faciabat ædi-
culas argenteas Diane, *Actor.* XII, 24 : primitus
enim non erant templa, nam primus Salomon
Hebræis templum erexit, imo Xerxes magorum
consilio templa combussit : quod, ut scribit Ci-
cero, lib. II *De Legibus*, mundus totus esset tem-
plum, nec domibus includendi forent dii, sed ip-
sis omnia patentia deberent esse ac libera, ideo-
que orantur altos montes conscendebant ; idola
ergo domestica in domorum cubiculis, puta in
Larariis vel Oratoriis collocabant (omnia enim hæc
spectant ad vilitatem idolorum demonstrandam),
ibique in pariete illa collocabant, ac clavibus affi-
gebant, firmabantque, providentes illis ne cade-
rent, quia sciebant illa non posse seipsa susti-
nere, sed ope aliena indigere, eo quod idolum
non alind sit, quam imago imbecilla, que opus
habet alterius auxilio et sustentaculo. Idem idolis
improperat Jeremias, cap. X, vers. 4 : « Clavis
inquit, et malleus compigit, ut non dissolvatur,
portula tollentur, quia incedere non valent ; »
et Barnuch, cap. XI, vers. 26 : « Si ceciderint,
ait, a semetipsis non consurgunt, neque si quis
eum stauerit rectum, per semetipsum stabil. »
Vere S. Augustinus, *Serm.* 29 *De verbis Domini* :
« Deus aureus, ait, et deus ligneus ad pretium dis-
paret sunt : at habere oculos, et non videre pa-
res sunt. »

17. ET DE SUBSTANTIA SUA, ET DE VILIUS SUI, ET

DE NUPTIIS VOTUM FACIENS INQUIRIT, NON ERUBESCIT LOQUI CUM ILLO, QUI SINE ANIMA EST. — *Græcos, tandem pro possessioibus, pro nuptiis suis, et pro liberis illi ἀποκαταστασας, id est orans, vel vota nuncians, in animo verba facere non erubescit*: ita Vatablus; quare *inquirit* non est in Græco, sed subauditur et sententiæ vim adauget, *g. d.* Quenam est illa vesania, ut idolo ligneo et stupido vota faciant ad hoc, ut felices sortiantur nuptias, liberos et possessiones, ab eoque inquirent, num eas assecuturi sunt, an non? eum idolum inanime, nec loqui, nec audire, nec intelligere, multo minus prophetae valeat: vide Baruch, cap. vi, vers. 33 et seq. Porro Hebræos, gentiles et christianos, cum quid a Deo vel ab idolis postulerent, scilicet precibus addere vota, ut facilius rem impetrarent, notissimum est: audi Valerium Maximum, lib. I, cap. 1: « Prisco etiam instituto rebus divinis opera datur, cum aliquod commendandum est preceatione, cum exposcendum voto, cum solvendum, gratulatione, cum inquirendum, vel extis, vel sortibus: imperlito, cum peragendum, solemniter sacrificio: quo etiam ostentorium ac fulgurum demuntiationes procurantur. »

18 et 19. ET PRO SANITATE QUIDEM INFIRMUM DEPRECATUR, ET PRO VITA ROGAT MORTUUM, ET IN ADIUTORIUM INUTILEM INVOCAT. ET PRO ITINERE PETIT AB EO, QUI AMBULARE NON POTEST: ET DE ACQUIRENDO, ET DE OPERANDO, ET DE OMNIUM RERUM EVENTU PETIT AB EO, QUI IN OMNIBUS EST INUTILIS. — *Infirmitas, non ægrum, sed invalidum et impotentem: hoc enim est ἀσθενία. Mortuum, id est anima et vita destitutum. Est catachresis: proprie enim mortuus dicitur, qui aliquando vixit, vitæque est incapax; idolum autem vitæ est incapax. Inutilem, græce, ἀνεπίστατον, id est incertissimum, ignarissimum et ignavissimum, utpote qui nunquam potuerit experiri, et per experientiam aliquid cognoscere. Petrus Nannius legit ἀνεπίστατον, id est egenissimum, et ope concilioque destitutissimum, ut totus sermo per antitheses decurrat, *g. d.* Pro ope invocat opis indigum, et, ut Vatablus vertit, extreme inopem. Noster videtur legisse ἀνεπίστατον, id est inutilem; aut ἀνεπίστατον, id est summe cacum, inutilem et mancum, aut ἀνεπίστατον, id est perna et erumena extreme destitutum, hoc est pauperitimum.*

ET PRO ITINERE PETIT AB EO, QUI AMBULARE NON POTEST. — Vatablus, pro itinere faciendo ne gradum quidem facere valenti supplicat, quasi dicat: Idololatra, ut felix habeat iter, invocat idolum veluti ducentem iterum, qui nec pedem quidem movere potest, iuxta illud *Psal. cxlii, 1*: « Perdes habent, et non ambulabunt. » Sic Romani deam itineris *Iteraducam* et *Domiducam* vocabant et invocabant; fessi vero deam *Pessoniam*, teste S. Augustino VII *De Civit.* cap. iii.

DE ACQUIRENDO, ET DE OPERANDO, ET DE OMNIUM RERUM EVENTU PETIT AB EO, QUI IN OMNIBUS EST INUTILIS. — Græca clare et eleganter habent, pro *quæstu, officii successu, manuumque decertate et*

prospero successu, ignavissimum manibus rogat gravitatem, agendi facilitatem, decertatam, potentiam, et efficiam: hæc enim omnia significat ἀνεπίστατον, vel, ut alii legunt, ἀδύνατον, qui pulchre opponit ἀδύνατον, id est ignavissimum, imbecillimum, impotentissimum idolum. Porro pro acquisitione opum et quæstu gentiles invocabant Deum Plutum (πλούτος; enim est pecunia), sive Dilem quasi divitem: sic pecunie præerat dea Pecunia, ari Æsculanus, argento Argentifinus, cur non et auro Aurinus? ait S. Augustinus lib. IV *De Civit.* cap. xxi, qui et lib. VII, cap. xii, ait, Jovem ipsum vocatum Pecuniam: « Pecunie enim obediunt omnia: rursum Arnobius, lib. IV *Contra Gentes*, vocat deos *Lucris* lucro præpositos: vide dicta *Ecles. x, 49*. Pro opere vero, operisque successu invocabant Mercurium, Minervam et Vulcanum.

Ex diebus patet turpissime errare Calvinum, qui, lib. I *Instit.* cap. xi, § 9 et 10, asserit gentiles non fuisse tam stupidos, cum exsciscendum voto, cum solvendum, gratulatione, cum inquirendum, vel extis, vel sortibus: imperlito, cum peragendum, solemniter sacrificio: quo etiam ostentorium ac fulgurum demuntiationes procurantur. »

18 et 19. ET PRO SANITATE QUIDEM INFIRMUM DEPRECATUR, ET PRO VITA ROGAT MORTUUM, ET IN ADIUTORIUM INUTILEM INVOCAT. ET PRO ITINERE PETIT AB EO, QUI AMBULARE NON POTEST: ET DE ACQUIRENDO, ET DE OPERANDO, ET DE OMNIUM RERUM EVENTU PETIT AB EO, QUI IN OMNIBUS EST INUTILIS. — *Infirmitas, non ægrum, sed invalidum et impotentem: hoc enim est ἀσθενία. Mortuum, id est anima et vita destitutum. Est catachresis: proprie enim mortuus dicitur, qui aliquando vixit, vitæque est incapax; idolum autem vitæ est incapax. Inutilem, græce, ἀνεπίστατον, id est incertissimum, ignarissimum et ignavissimum, utpote qui nunquam potuerit experiri, et per experientiam aliquid cognoscere. Petrus Nannius legit ἀνεπίστατον, id est egenissimum, et ope concilioque destitutissimum, ut totus sermo per antitheses decurrat, *g. d.* Pro ope invocat opis indigum, et, ut Vatablus vertit, extreme inopem. Noster videtur legisse ἀνεπίστατον, id est inutilem; aut ἀνεπίστατον, id est summe cacum, inutilem et mancum, aut ἀνεπίστατον, id est perna et erumena extreme destitutum, hoc est pauperitimum.*

ET PRO ITINERE PETIT AB EO, QUI AMBULARE NON POTEST. — Vatablus, pro itinere faciendo ne gradum quidem facere valenti supplicat, quasi dicat: Idololatra, ut felix habeat iter, invocat idolum veluti ducentem iterum, qui nec pedem quidem movere potest, iuxta illud *Psal. cxlii, 1*: « Perdes habent, et non ambulabunt. » Sic Romani deam itineris *Iteraducam* et *Domiducam* vocabant et invocabant; fessi vero deam *Pessoniam*, teste S. Augustino VII *De Civit.* cap. iii.

DE ACQUIRENDO, ET DE OPERANDO, ET DE OMNIUM RERUM EVENTU PETIT AB EO, QUI IN OMNIBUS EST INUTILIS. — Græca clare et eleganter habent, pro *quæstu, officii successu, manuumque decertate et*

unde et plurima esse et ejusdem Dei, v. g. Jovis: » sed idola hæc esse corpus Dei: Deum vero esse spiritum inclusum in idolo, quasi ipsius animam, quem spiritum alii putabant esse animam hominis mortui, qui idolum erigebant; alii demones, sive ab idoloplasticis invocatum, sive sponte sua hominum superstitioni et idolis insertam, ut loco citato ait Trismegistus; alii vero esse animam universi, aut animam solis, lunæ, terræ, etc., uti refert Eusebius, lib. III *De Præpar.* cap. iii. et S. Augustinus, VII *De Civit.* v et seq.: plura vide apud Gyraldum *De Diis gentium*, syntagm. 4. Porro, quibus, quantisque artibus et actibus demones ludificarent paganos, ut idolorum animas esse crederentur, declarat S. Cyprianus, lib. *De Idolol.* non longe a principio: « Hi ergo spiritus, inquit, sub statuis atque imaginibus consecratis delitescent: hi afflata suo vatoplectora inspirant, extorum fibras animant, avium volatus gubernant, sortes regunt, oracula efficiunt, falsa veris semper involvunt: nam et falluntur et fallunt vitam turbant; somnos inquietant; irrepentes etiam in corporibus occulte moles terrent, membra distorquent, valetudinem frangunt, morbos læssunt, ut ad cultum sui cogant, ut midore altarium et rogis pecorum saginati remissis, quæ construxerant, curasse videantur. Hæc est de illis medela, cum illorum cessat injuria: nec alius illis studium est, quam a Deo homines invocare, et ad superstitionem sui ab intellectu veræ religionis avertere, cum sint ipsi penales, quæere sibi ad penam comites, quos ad crimen suum fecerint errore participes. »

Dees, sapientiores gentilium agnoverunt Deum verum, cumque in idolo colerunt, sicut christiani eum colunt in imagine: atqui illi reprehenduntur hic ut idololatrae; ergo et christiani. Respondet, vix invenies aliquem, qui Deum verum colerit in idolo, nam qui Deum verum agnoverunt, superstitem et risurum idola, ut Socrates, Plato, Aristoteles, Cicero, Lucretius; alii quidem ex mediæ populæ, ne occiderentur, uti occisus fuit Socrates quasi deorum contemptor, ea publice colerunt, non sponte, sed quasi coacti, cum privatum et secreto ea aspernarentur, et unum Deum creatorem omnium colerent. Sed demones nonnulli in idolo Deum verum adorasse, illi errant in eo, quod putarent idolum esse corpus Dei, uti jam dixi, eoque Deum delectari, seseque in eo includere et occultare; aut certe Deum idolo esse similem, vel habere similia membra humana, vitulina, serpentina: ideo enim hæc membra idolo dabant, et variis varia, ac consequenter Deo vero affligebant corpus, membra, atque, quæ falsa sunt, sique consequenter colerent deum non verum, qui purus est spiritus, sed corporeum et falsum. Denique consuebant idolum esse aliquid Dei, ac proinde habere aliquid virtutis divini, aliquid numinis, aliquid divinitatis, quicquid illud esset: quid enim illud esset

in particulari, ipsi nec exprimerent, nec intelligere, nec capere poterant.

Ni tale habent christiani, nec enim in imagine, etiam Dei, aliquid numinis, aut spiritus et vitæ, aut corpore similitudinis collocant, sed nudam representationem Dei, eamque analogicam, quantum scilicet res et imago corporalis spirituales representare potest, quæ propria et nuda est ratio imaginis, scilicet representare suum prototypum: ac proinde recte theologus ex S. Basilio et Damasceno docent, honorem imaginis natura sua referri ad prototypum. Porro imagines hominum visibilibus, puta Christi et sanctorum, crebra sunt apud christianos; Dei vero invisibilis pauca, ne rude vulgus censeat Deum habere corpus imaginis simile: quocirca non est pingendum Deus, nisi eo modo et forma, quæ ipse in S. Scripturis legitur sanctus, ut Abraham, Mosi et Prophetis, apparuisse; ac rudibus explicandum est, quid sibi illa forma velit: Deum enim esse incorporeum, omnique forma et figura carere, uti docet Synodus VII, *Act. ii* et seq.

Denique, si qui sapientium Deum verum in idolo, ut in mera imagine coluerunt, proprie hic non taxantur, nec peccatum formali et proprie dicta idololatria; sed peccatum, tum peccato scandali, quod suo exemplo populum in idololatria sua confirmant, tum peccato professionis falsæ fidei et idololatriæ: participandum enim cum idololatra in communi et publico cultu idoli, profitebantur exteriori fidem et cultum idoli, etiam si interius non idolum, sed Deum in idolo, ut in imagine adorant. Adde idolum esse imaginem non veri Dei, sed falsi, nec enim enique licet Deo vero imaginem dare, quam ipse illi afflavit, sed quam Deus et Ecclesia approbant: quare qui idolum colit, Deum non verum, sed falsum colit, quem scilicet idoloplasticæ et idololatriæ sibi fixerunt et formaverunt, neglecto Deo vero creatore celi et terræ. Quicumque ergo idolum colit, deum falsum colit; et idololatra est; unde et pleraque idola tam deformia et horrida sunt, ut ipsa sui forma et specie demonis simulacra esse videantur: atra enim sunt instar Æthiopum, capite bovino, vultu sævo et minaci, oculis ingentibus et scintillantibus, fronte laurina, et subinde cornuta, naso thronico, labris crassis et porcinis; rictus oris est diductus velut canis ringentis; os patulum et hians instar lupi, idemque ingens et concavum instar furni, ut scilicet in eo facilius demon vocæ articulatas formaret, præsertim responsa et oracula ederet: qualia Romæ quibusdam in Vaticano permulta conspiciunt.

Mystice hæc omnia adaptes heresi, et cuius cupiditas: idolum enim hereticum est heresis, superbo honor, avaro avarum, gulo venter, luxuriosus venter, acedo somnus, iracundo vindicta, invidio livor, uti docet S. Augustinus, S. Gregorius et cæteri doctores, imo S. Paulus, *Philip. iii, 19*, et *Ephes. v, 5*.